

եմք պատշաճ կերպով հայացնել նոյն բառերը , մեր լեզուին հոխութեամբն : Այսպէս , փոսփոս , խոյ կամ յսվոյ , բոլոր , փոքր , սիլիկիոն , և այլն , ըսելու տեղ շատ եմք յուսաւ ժին , մանիշ , ժանին , ժորին , գայլազածին , որ կը բացատրեն զէթ նոյն մարմնոց մէկ հանգամանքը , և ըստ այսմ կազմեալ են առաջին երեք բառերը յունարենէ առնելով և վերջին երկուքը լատինէ :

Կ'ըսէ Ղ . Բուստ , թէ ճհ . ֆաշունիի եռանկն աւելի զնահատելի պիտի ըլլար , եթէ այդ գիտական ինչպէս և անծանօթ՝ բառերուն քով դիւրեակնալի լեզուով մեկնալ թիւններ դրած ըլլար : — Չեմք ըսեր թէ գէշ կ'ըլլար , բայց պէտք էր գիրքը ընկարձակել , և աւելորդ կը համարուէր քանի որ պիտուիեանց բառերուն համար ունիմք ընդարձակ բառգիրք :

Հ . Ծ . ՔԱՅՈՒՆԻ

Շարայարեյի

ՍՈՒՐԷԱՆԳԱՆ ԲԱՋՄԱՎԻՊԻ

ՆՈՐ ՀԱՐԵՄՈՒՆԷ

1. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱՅ ԱՐՏԱԳԻՆ ՏԱՐԱԶՆ

Սոյմ Որիթիս վերաբերեալ մի հարցում եղած էր սուրհամբալիմ փերբուարի պրակիմ մէջ , որ ցարդ ամպատասխանի մնաց : Այժմ այլ ոսթ հետաքրքրուելով սուրհամբալի երբեմ յուզած եկեղեցական հմախօսական խնդիրներէն , մեզ վերստիմ կը հարցմէ հայ վիճակաւորաց արտաքին տարազու մասիմ :

2. ՄԵՆԱՄԱՐՏԷ

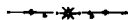
Եամօթ է քիչ շատ ազգաց պատմութեան տեւդեակ ամծանց միջին դարու և այժմեան ժամանակաց ասպետական օրէնքներն , որոց միմ է մաւ անմամարտի (Duel) համար սահմանուած կամոնադրութիւնն : Այս օրերու մէջ եւրոպական քաղաքակիրթ ճանչցուած ազգաց մէջ տեղի ունեցած քանի մի շարաւալից և համդիտաւոր , և տիրաւորի մեծամարտք՝ պատճառ կու տամ մեզ հարցընծիւ քաղաքական և բարոյական օրէնսգիտաց :

1. Ի՞նչ հիման վրայ հաստատուած է մեծամարտի իրաւունք համարուածն :

2. Օրինաւոր է այդ հիմն մտաց , քաղաքականի և կրօնից առէն , թէ ոչ :

3. Որո՞նք են մեծամարտի օրինաւոր և կամ ապօրինաւոր ըմոդ պատճառք :

4. Գործնականիմ մէջ ի՞նչ պէտք է ընեն վարչական մարմինք :

ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԻՔ

ԲԱԶՄԱՎԻՊԻ ՍՈՒՐԶԱՆԴԱԿԻՆ

Է. ՀԱՅ ԵԿԵՆՑԻՈՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ՍՐԵՐՆ
ԵՒ ՏԵՕՐԱԿՆԵՐ

ԲԱԶՄԱՎԻՊԻ սուրհանդակն անցեալ քաղաք աղօթաստիկն այդ վերնագրով բաւ մի հարցումն, որոյ պատասխանը տակաւին չեմ տեսած։ Կարեւոր ինչկը մ'է այդ, նկատելով ս. պատարագի մատուցման արդի պայմանը եւ ոմանց այդոր մասքն ունեցած անհիշող տեւութիւնը։ Ուստի ահա ձեռնարկեմ պարզել իմ խոնարհ համոզումն այդ հարցման իւրաքանչիւր կետի վերայ։

Իմ հոս գործածած աղբերաց ազգայիններէն շատերը վաւերական են, եւ ոմանք կաթօս քննութեան՝ որոց իւրաքանչիւրին վերայ երկարաբանել չնեղէ հաստատօթ չափը. մասնաւոր որ այնոց տկարութիւնն ամրացնեն յարակից վաւերականք, որոց մէջ թէ բազմութեամբ եւ թէ հաստատութեամբ նշանաւոր են արձանագրութիւնք հին եկեղեցեաց։ Իսկ քննեալ սովորութեանց ծագման կամ բարձման ժամանակները՝ զորս գծեմ, չեմ կարող ըսել՝ թէ բացարձակ են. եթէ կան ինձ անծանօթ լաւադոյն աղբերք, կրնան անշուշտ փոփոխել իմ դրած հասմանները։

Խնդիր Ա. Արդեօք հայկական եկեղեցոյ պաշտօնեայք յընթաց գարոնց՝ բաց ի տեւրանական տօնից՝ յիայն կիտակէ՞ն եւ շաբաթ օրերը պարտաւոր էին պատարագել, րէ նա եւ սրբոց տօնից օրերը։

Ա. Հոս մեր միտք բնականապէս ձկտի նախ դէպ ի սկզբնական դարերը մեր եկեղեցոյ։ Եւ որովհետեւ ազգին այդ ժամանակաց սովորութեանց բանալեաց մին է ծանօթութիւնն ընդհանուր եկեղեցւոյ հին սովորու-

թեանց, ուստի հարկ է որ նախ զայն յիշատակեմ համառօտիւ։

Քրիստոնէութեան սկիզբները կիտակէն էր սահմանաւած պատարագի։ Աւագելոց գործող մէջ յիշուի պատարագ մի կիտակէ յաւալընթաց գիշերը. « Յառօրն շաբաթոց մինչդեռ ժողովեալ էաք բնկանել զմացն ։ Պաշտօն խօսէր. « մինչեւ ի մէջ գիշերոցն. » Եւ ել երեկ գմացն. » (Եւ 7-41)։ Փլորի քրիստոնէից կենցաղին մէջ պատմէ՝ թէ ուրբարն այլ ժողովէին պատարագել (Գ, ԺԱ), թուի յիշատակաւ պատարագի փրկին ի խաչի։ Այնուհետեւ ըստ կամս վիճակաց կամ եկեւղեցեաց սկսին ածել պատարագի տաւրք։ Յիշեալ երկուց վերայ Բ գարուն տաւելոյ լորեքշաբաթին այլ ըստ Պեղիկիայ (Ա, 247)։ Յելս Գ գարուն Սեբերեանու եմեսացի իւր ճառից մէջ յիշատակէ այդ երեք օրերը (Ե, 91)։ Ոսկերեւրան փոխանակ չորեքշաբաթի՝ շաբաթ զնէ ի մեկն. Ա Տիմ. « Յուրբարտա եւ ի շաբաթս եւ ի կիտակէի եւ ի մարտիրոսաց յիշատակս նոյն զեռուռն զեռու, նոյն խորհուրդ կատարի » (Ե, 47)։ Ս. Բարսեղ տաւեսար պատրիկ թղթոյն մէջ յիշեալ չորս օրն այլ պատարագելի զնէ (թղթ. Մ2Թ)։ Ս. Աղօթստի այլ առ Գեանուար թղթին մէջ տաւանդէ՝ թէ ոմանք զեռ միայն կիրակէ պատարագէին, ոմանք նա եւ շաբաթ, եւ ոմանք ամէն օր (թղթ. ՆԳ)։ Հասնապազօրեայ պատարագն արեւմտեայց մէջ ընդհանրացած է Զ գարուն։

Բ. Մեր եկեղեցին հիմնուելով Գ դարու այդ անհատաւոր շրջանի մէջ, ճիւղ սովորութեան հետեւէր արդեօք նոյն ժամանակներն եւ յետոյ։

Փաւստոս այս տեղեկութիւնս տաւանդէ Գ դարու մասին. « Զայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն վրթանէս ք մեծն յաւալին ի մայրն եկեղեցեացն հայոց, որ էր յերկրի Տրոսոս. » Սա երթեալ

* Հին հռչակագրք այլ հազարէէն միայն կիտակէ, կամ շաբաթ եւ կիտակէ, յորս պատարագ մասշէր (վարդ հրց. Ա, 216, 184-8 եւ այլն)։

կատարէր անդ՝ ըստ հասնապագ սովորութեանն՝ ... զպատարագն զոհութեան» (Գ, Գ)։ Նոտարած բառերդ «բոս հանապագ սովորութեանն» թուի թէ չկորեն նշանակել ամէն օր, որպէս հասկանայ զայդ ք դարու վերայ՝ բազմամուտան հ. Յովս. Գաթրեանի ի Սրբոյն պարզմայցս. հայոց (Գ, 104)։ Զի նախ՝ փաստոս այդու Գ դարու սովորութիւնն յիշեցնէ, եւ ոչ էին. եւ երկրորդ՝ այդ «հանապագն» ամէն օր հասկանալու համար հարկ էր օր վրթանէս ի Տարօն բնակէր. ուր ընդ հակառակն «երթեալ հասանէր» նա հոն, եւ այն՝ մի օրոշեալ ժամանակի մէջ, «զայնու ժամանակաւ»։ Ուրեմն «հանապագը» պարբերական շրջան մի ցուցնէ՝ եւ ոչ օրական. այն՝ զօր պարզէ ինքն իսկ փաստոս, յառաջ տանելով իւր խօսքը. «Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետայն հայոց, հանդերձ թաղաւորոն» . . . յայն ի գլխաւոր տեղին յեկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբօցն՝ որ էին անդ, կատարել ամի ամի եօթն անգամ»։ Ահա այս էր հանապագ սովորութիւնը*։ — Գ դարու մասին փաստոսի միւս խօսքը, «իսկ եղև օր մի յաւուրց՝ իբրեւ կատարէին անդ զեղբուրդ զոհութեան պատարագին» (Ե, ԻԸ), ուղիւ մեկնէ նոյն բանասեր հայրը՝ թէ «վասն զի ամէն օր

պատարագի սահմանուած չէր» (104), եւ ոչ իսկ վանագ մէջ ուր կատարէր այս պատարագ*։

Նա եւ ք դարուն հանապագօրեայ չէր պատարագը, ոչ առ աշխարհականս եւ ոչ առ վանականս։ Ս. Սահակ իւր կանոնաց մէջ երկու տեղ խստիւ պատուիրէ քահանայից, որ «Պաշտօն սաղմոսեւրդօրեանն անխափան կացցէ ի տուրնջեան եւ ի գիշերի» (Ստիբըք, Բ, 84), որ «Զամուռն գլխաւոր քահանայն հանապագօրեալ յեկեղեցւոյն կացցէ, եւ այլ ընկերքն շարաթուք առ նմա փոխանակաւ կացցեն, զի պաշտամունքն (ժամերդ.) տուրնջեան եւ գիշերոյ մի խափանեցին» (անդ, 94)։ Այսպէս խօսի լոկ հանապագօրեայ ժամերդութեան վերայ. իսկ մեծագոյն եւ մեծ հազոյն պաշտօն պատարագին նոյնպէս հանապագօրդ կատարուեալ իրանց շրջադուրի հայրապետէս — Նոյն ինքն իւր բնակութեան մէջ հաստատեց մի վանական կարգ խտտակրօն անձանց, «Որովք մշտնջենաւոր պաշամամբ կատարէր զկանոնն (ժամերդ.) որպէս զայն որ յանապատսն էին» (Խորեն. Գ, ԽԹ), այլ չյիշուի թէ պատարագն այլ կատարէր «մշտնջենաւոր պաշամամբ»։ Անյիշատակութիւնն հոն ուր յիշելի էր՝ նշան եւ փաստ է պակասութեան չյիշեալ իրեն։

Գ. Ուրեմն օր օր կամ օրեւ պատարագէին այդ ժամանակներ։ Ե դարու երկրորդ կիսուն

* Փափաքելի եր՝ որ այդ հմտաւից զործայն մէջ ուրիշ քանի մի կետեր եւս այլազգ մեկնուած լինէին։ Թուղով զայլս՝ մէշեմ հոս իւր օրինակ կարեւորագոյն կէտը որպիսին է Ման. դակունայն հաղորդութեան հառին մի խօսքը մկրտութեան ջրոյ վերայ, զոր հ. Տովսէփ համարէ ըստւած բաժակի ջրոյն վերայ եւ խաւրճախուած օտարէ. եւ արդոյ հրատարակելէն հաստատէ նոյնը (87-9)։ Ուր այդ Մանդակունայն քով, բայց ոչ նենդութեամբ, զի Ոսկերեւրանի բնադրին մէջ — ուստի եւ Մանդ. քով — լուրջ բուն մկրտութեանն է եւ էր։ Տեղւոյն չէ կարգաւորել Մանդ. ընթերցաւոր. ուստի բաւականանամ միայն զնի զայն Ու. բանից քով, որք զոչը ընթանան յոյն բնադրին հետ։

ՄԱՆԴ. ԻԲ, 168

ՈՍԿ. ՄՏԹ. Գ, ԻԹ, 107

«Զի ոչ տեսանելի է ահաւորութիւնն սուրբ խորհրդոյն, այլ իմանալի զօրութիւնն. քան զի ոչ ինչ տեսանելի առանդեաց մեզ Գրիգորոս ի խորհուրդն եւ Վերոթափան (Գթրե. յաւելուած համարի զայն), այն իմանալի» (Գթրե. յաւելուած հաց եւ գիւնի եւ)։ Եւ տեսանեմք, այլ աստուածային քանակն հաստատմբ օր անհմեծէ Այս է մարմին իմ եւ արիւնն։

«Եւ քանզի քանն անհմեծ Այս է մարմին իմ, հաւանեմք եւ հաստատմբ, զի իմանալի առջօք տեսանեմք զայն։ Քանզի ոչ ինչ տեսանելի առանդեաց մեզ Գրիգորոս, այլ տեսանեմք զիմանալիսս ամենայն։ Նոյնպէս եւ Գրոթափանի ի տեսանելի եւս զործի պարեւ քանն»։

* Տե՛ս եւ ժամօթութիւնը յէջ 191։

Թ՛հ. Մանգակունի աւելի բացայայտ վիպու-
թիւն մի տայ մեզ՝ որ ցրուէ ամէն տարա-
կոյս ։ Նա հաղորդութեան ճատին մէջ խօսե-
լով նոցա դէմ՝ որք մեծ տօնից մէջ միայն
հաղորդիլ ուզէին, յետեւու նմանութեամբ
Ռսկերերանի բացատրութեան, զոր տեսանք
ի սկզբան. « Զի յոտրարտուն եւ ի կիտրակիւն
եւ ի տօնս պենտեկոստէիցն եւ զատկացն մի
զենուամ է, եւ նոյն խորհուրդ կատարի » (ԻԲ,
170, տպ. Բ) ։ Այսպէս փոփոխելով Ռս-
կերերանի խօսքը՝ ցուցնէ թէ զայն յարմա-
բեցուցեր է հայ ազգի սովորութեան, որ է
եռօնեկի մէջ լոկ երկու օր՝ ուրբաթ եւ կիւ-
րակէ պատարագել* . Ռսկերերանի « շաբաթը »
Մանգակունուոյ ոչ մի զրպարի մէջ չկայ, դուրս
թողուած է մեր հայրապետէն, ուրեմն ազգի
սովորութենէն այլ դուրս էր. ինչպէս եւ այլոց
չորեքշաբաթի լի կամ Թոյլ օրեր. եւ այդ վտա-
հելի է այնու մահաւաղ, զի յար եւ նման
է՝ ուստի եւ շաբաթակութիւնն եկեղեցւոյ
հնագոյն սովորութեան՝ զոր տեսանք յառաջ
վկայութեամբ փորեայ** ։ — Եթէ ե զա-
րուն այդպէս, բնականօրէն նա եւ Դինն նոյն
սովորութիւնն էր ի մեզ, կիւրակէն զատ

ուրբաթն այլ պատարագուէր ։ Եւ այս չէ
առանց հիման . Հռիփսիմեանց համառօտ
պատմութեան մէջ՝ յանուն խորհնացւոյն՝
կարգաւք . « ի լեռն Վարազ . . . երկուք
ոմանք ի քահանայիցն սրբոց բնակեցան . . .
Եւ տեղիք նոցա կոչին Ուրբաթայրք . քան-
զի ի յոտրարտէ յոտրարք մատուցանէին զսրբ-
բութեամբ պատարագն եւ բաշխէին » կուսա-
նաց* (մանգր. 302, տպ. Բ) ։

Գ. Դ եւ Ե դարը տէրունի տօներէն եւ
այդ երկու օրերէն զատ ունէին պատարագի
այլ օրեր եւս ։ Փաստօս գրէ . « Սոյնպէս եւ
յառաքեալարանս տեսանալակերտացն, սոյն-
պէս եւ ի վկայարանս մարտիրոսացն ամի
ամի ժողովեալք, զօր տօնիւն յիշատակի նա-
ցա . . . խմբաւ ցնծային » (Գ, Գ) « պա-
տարագաւ » եւ այլն ։ Զայն տօներս այսպէս
պատուէր եւ մեծն Ներսէս (Փաւստ. Դ, ԺԵ) ։
Գրէ եւ Ե. Սահակ . « Սեղանն ամենայն ու-
րեք տէրունական ասի եւ պատարագն . բայց
միայն տօնիւքն զանազանին, զի իւրաքան-
չիւր տեղով սովորութիւն է կատարել զկարգ
տօնիցն » (Սոփ. Բ, 107), ինչպէս ընէին
եւ այլ ազգեր (Փլորի, Գ, ԺԱ) ։ — Այս
տեղեկութիւնք լուծեն արդէն սուրհանդակի
հարցը՝ թէ նա եւ սրբոց տօնից պատարագ
մատչէր . թէպէտ եւ հայկական հին տօնա-
ցուցի սուրբք շատ սակաւ լինելով** , ըստ
այնմ՝ իւրեանց պատարագներն այլ սակաւ
էին ։

Եւ Բաց աստի՝ նա եւ Մեծ քահանայաւ

* Մանգակունուոյ այդ ճառն՝ ինչպէս եւ այլք՝
ի զընդարաց ոմանց ընծայաւին Եփրեմի կամ
Իսկերերանի . որոց հակառակ արդարացի փառ-
տիւք վաւերացոյց զայնս միաբանակիցս Հ.
Բրս. վ. Սարգիսեան՝ ի քննադատ . նօցին : Ման-
գակունուոյ ներկայ վկայութիւնս այլ մի փառ-
տեմայէ ԻԲ ճառին հարազատութեան . սա ուր-
բաթը պատարագելի զէն . իսկ այդ կարգը Զ
զարուսն արդէն փոխուած էր, ինչպէս պիտի
տեսնենք այժմ . ուրեմն ճառող Ե զարուսն է
զրուած Իսկ Եփրեմի չէ, ըստ որում իւր մեջ
գտուած այս վկայութիւնս Ռսկերերանէն է՝ չէ
եւ որքա, զի յիշեալ վկայութիւնը տարաձայն
է նոյն ս. հօր աւանդած սովորութեան ։

** Ուրեմն եւ Եղիշէի խօսքը՝ թէ Քրիստոս
« հաննապազ հացանայ յեկեղեցին » (մանգր.
233), չէ կարելի հասկանալ ամեն օր, զի ար-
դէն այդ իմաստը բացարձակ չէ հանապազին ։
Մանգակունին այլ ըսէ՝ թէ « քահանայն . . .
միշտ պատարագ մատուցանէ հաննապազ վասն
քո » (Ժ, 98), բայց այդ հաննապազն ահա ուր-
բաթ եւ կիւրակէ միայն է ։

* Մանգ. ԻԲ ճառին համար ըրած ձեռնար-
կութիւնս այդու այլ յարմարի . այս ինքն՝ թէ
ուրբաթու պատարագն արդէն Զ զարուսն վերե-
ւացած էր մինչեւ Թ դար, հետեւաբար խորե-
նացւոյն այդ զրութեւը պարտի լինել կամ Ե
զարուսն, կամ նոյնչափ հին յիշատակարանի
վերայ հիմնուած, զատ ի Գաւթէ հոռվայեցւոյ
եւ ազգային . զի տեղ մի այդպէս խօսի առ հայ
ընթերցողն . « Որում եւս եւ զաւ հաստա, եւ մեղ
երկրորդել զի՛ է » (300) ։

** Կազմէին իւր ճառասուսն եւ վեց տօն . (տես
ի Մշնմլ. զրգում. վէնետ. 8), եւ բազմացան
ԺԱ զարուսն ի ձեռն Գր. վկայարկիւր . (Յշուկը,
ի Վարս որբաց Հ. Աւգեր. ԺԱ, յէջ 25-Թ) ։

պէտք վերջանալու երթեալ շրջէր առանձինն
առկաւ ք. կատարել զպատարագն օրհնու-
թեան» (Փաւստ. Գ, Գ). յայտնի չէ՝ կիւ-
րակ՝ թէ որ եւ իցէ որ որ հանդիպէր ։ Բայց
թէ այսպէս եւ թէ այնպէս, յայտնի է՝ թէ
այցելու հայրապետին առանձնական սովորու-
թիւն մի ցուցնէ այդ, եւ ոչ թէ բոլոր եւ
կեղեցականաց ։

Ձ. Յաջորդ Ձ դարու մէջ. սկսին փոփո-
խութիւնք. եօթնեկի մէջ զեռ երկու օր պա-
տարագ կայ, բայց ուրարթու պատարագն ի
շարաք անցնի. միանգամայն այլ եւ այլ կող-
մեր զեղծումն այլ մտնէ շարաթու եւ կիրակիի
զատարագները զանց անելու ։ Այս բոլորը
գտնեմք յիշուած Դուռայ Բ ժողովոյն (յամին
527) պատուիրանին մէջ. «Քահանայք զա-
րարոս պատարագ եւ զկիւրակի մի իշիւե-
ցեն իսպիսմել ։ որպէս տեսաք ի բազում
տեղիս» (կան. Ձ). եւ թէ «ի պատարագէ
կիրակեկից եւ տօնից մի իշիւեցեն ծուլանալ
մեռել ի առն իւրեանց» (կան. Ը) ։

Հոյն երկու օրն յառաջ երթայ մինչեւ Ը
դար. հոս զրէ ԲԳ. իմաստաւէր, թէ զեռ
«Յարձակ աւուրսն քրիստոնեանն ոչ մնալի
պատարագն» (մտնոր. ԾԴ). եւ միւս կանո-
նէն՝ թէ «Արժան է ի սուրբ քառասներորդս
պահոցն՝ յաւուր շարաքս եւ կիւրակի պա-
տարագ մատուցանել» (25) ։ իմանամք՝ թէ
արտաքոյ պահոց եւս այդ օրերն էին պա-
տարագելի ։

Ե. Քննելի է թէ ինչո՞ւ շարաթ պատարա-
գէին ։ Տեսանք թէ սուրբք պատարագաւ տօ-
նուէին ի սկզբանէ ։ Նոքա յառաջ մեր ազգի
մէջ նման այլ եկեղեցեաց տօնուէին յաբանց
վկայութեան օրերն անխտիր, եւ ոչ թէ լոկ
եօթնեկի շորս աւուրց մէջ ըստ այժմուս* ։

* Հին հաշոյն եւ տօնացոյցն ամսոց աւուրց
հետ կապին սրբոց տօները ։ Փաւստոս զրէ թէ
«կիրակի» օր մի կարապետին տօնը կատա-
րուէր (Գ, ԾԵ). եւ 1284 տարւոյն տօնացոյց
այ մեր զրադաւանն՝ նոյն տօնին համար, որ
կապուած էր հաւատարմի առաջին աւուր հետ,
հրահանգ տայ ։ «Եթէ աղուհացիցն հանդիպի
կամ ի կիրակէի կամ յառաջաւորն, զու ա-
ռաւաւաւաւն զիւր Թղմ. եւ զընթերց. օրէ վաւեր» ։

Բայց յետ Ե դարու սովորութիւն մտնել տօնել
միայն շարաթ օրը ։ իմաստաւէր խօսելով
սաղմոսաց եօթն քաղաքացից վերայ, զրէ.
«վեցն՝ ըստ վեց աւուրց տարածանմանց. իսկ
եօթներորդն՝ զզոնին եւ օր կատարման, յո-
րոսմ առաքել եւ տարբքն ճշնեալք ի Բրիտանոս
պատկին» (84). եւ այլուր խօսելով շարաթ
աւուր վերայ ։ «Եւ յաւուր. «Յորում եւ մար-
տիրոսացն հանդիսից յիշատակն. պատմի»
(89) ։ «Յորում աւուր եւ . . .» ։ Երբում
եւ . . .», ուրեմն այլ աւուրց մէջ ոչ ։ Եւ
յիշուի զնեյով նա հինգ աւուրց՝ անաւատու
երգ (յետ փառք ի բարձանց) արգի պահոց
երգերը, միայն շարաթուն մարտիրոսաց զնէ ։
որ է այժմ անգործածելի Առաքեա տէր ըզ-
լոյսն Ակ ձայն (88—9) ։ Հիտց տօնած սրբոց
սակաւութիւնն այլ կարելի ընէր զայդ ։ Արդ՝
սրբոց ի շարաթ ամփոփուելովն՝ ուրարթու
պատարագն այլ ի շարաթ անցած թուի ։

Ը. իմաստաւէրն աւանդէ՝ թէ շարունակ
պատարագ մատուր նա եւ «ի սուրբ քառաս-
ներորդս պատկին եւ մինչեւ ի սուրբ պնտա-
կոստէն . . . (զի) ամենայն օր կիրակէ է,
եւ ի նոսա կատարի աստուածային խոր-
հորդն» (25) ։

Պ. Աւանդելոյն յաջորդ դարուց մէջ կամ
լաւ եւս յետ իւր մահուան՝ փոխուին նախ-
կին կարգեր. եկեղեցւոյ նուիրատուաց մէջ
սովորութիւն մտնէ փոխանակ տուեալ պար-
գեւաց պահանջել զանազան թուով պատա-

կարգաւ. եւ թէ ոստիս հանդիպի՝ տաւն արա ոչ
եւ հին պատարագաց մի հաւաքածոյի մէջ,
զըռւած յեւս ԾԳ դարու կամ ի մուսա ԾԳին,
կարգամբ այս խրատը ։ «Չաւազ շարաթին եւ
զպատկին առաջի շարաթին զարբոց տաւնն
թուեա եւ յաղուհացիցն յերկրորդ եւ յերրորդ
շարաթն կատարեալ ուս Այս եւ իմաստաւի-
րին ըստծերէն առ այժմ այս հետեւութիւնը
կարելի է հնէ հանել ։ Ի սկզբան որ եւ իցէ օր
տօնուէին սուրբք՝ ըստ Փաւստոսի. յետոյ շա-
րաթ աւուրց մէջ ամփոփեցան՝ ըստ Աւանդ-
ւոյն, ապա դարձեալ ցրուեցան՝ ըստ միւս եր-
կու զրադաւաց, եւ հուսկ յետոյ զուրս թու-
ղուեցան միայն տերունի իս պահոց Կրիստէն՝
ըստ նոր սովորութեան ։

բազմներ, որով թէ վանական եւ թէ ժողովրդական եկեղեցիք հարկադրին բազմացնել պատարագները եօթնեկի մէջ. այնպէս որ քաղաք երկրորդ կիսուն արդէն հանապազօրեայ եղած գտնեմք, տես Գր. Մուկանայ արձանագիրը՝ Գ խնդրոյն մէջ ։ Յաջորդ դասուն խոսքով եսս. Անձեւացեաց յայտնապէս գրէ ի Մեկն. պատրգ. « Գրիստոսի հանապազօրեք պատարագելն » ։ յամենայն եկեղեցիս . . . Չնոյն եւ սուրբ պատարագուն օր ըստ օրէ շնորհեցէ » (12) ։ — Եւ իւր որդին ու Գր. նարեկացի ի բան խրատու. Գրիստոս « Յամենայն օր պատարագ » . . . Եւ եթէ զնամք յամենայն օր ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն կատարման » (մանգր. 526) ։ Առաջինն աշխարհիկ եկեղեցեաց ատկորութիւնը ներկայացնէ, երկրորդը վանականացը. եւ ահա երկուքն այլ հաւասար են ։ — Շուշանայ սինեաց տիկնոջ արձանագրին մէջ ի ս. Աստուածածին խոտակերաց վանաց, յամեն 800^ր = 910, կարգաւք. « ի տարին երեք քառասունք կատարեն մեղուցեալ հոգեղ մերոց » (Ստ. Որբեւ. ԽԳ) ։ Երեք քառասունքն հարիւր քսան օր է. իսկ տարւոյն շաբաթը, կիրակէք եւ տէրունականք հազիւ բաւէին միայն այդ տիկնոջ պատարագաց. իսկ այլ նուիրատուաց ։ Հետեւաբար երեք քառասունքը պարտէին ամէն օր անընդհատ կատարելն ։ — Մրենոյ եկեղեցւոյն (աշխարհիկ) արձանագրին մէջ՝ ի ՆԽԱ = 992. « Պարտիս իմ ընդեցեալ . . . զարեկենդանին ուրաբար արն պատարագն » . . . յիմ անուն մատուցանեմ* » (յէլ 196) ։ — Արձնգր. Շահանդիսոյ թազուհոյ սինեաց՝ ի Տաթեւ, ի ՆԽԱ = 998. « Չվարդավառին քառասունքն պատարագ առնել » (Որբեւ. ԽԳ). այդ քառասունքը թէ շատ՝ եօթն եօթնեկաց միջոց ունի մինչեւ ցլիբափոխումն. հետեւաբար հարկ էր անընդհատ ամէն օր պատարագել ։

ԺԱ զարուն նոյն ստորութիւնն յառաջ երթայ ։ Կատարանիկ թագ. արձնգր. մէջ ի կաթողիկէն Անայ, յամին ՆԽ = 1001,

* Տեղւոր. ի փոքր եւ ի մեծ հայ* ։ Ներս. Սարգսնի ։

ռահմանի՝ « Չվարդավառին յիսնեակն միով քառասունք կատարել » (Ն. Ներս. 117). անընդհատ ինչպէս նախորդը ։ — Արձնգր. պահլաունի վահրամ պատրիկ՝ Մարմաշենի վանոց մէջ, ի ՆՀԼ = 1029. « Տարին Չ քառասունք » (Շիրակ*, 148), որ է երկու հարիւր քառասուն պատարագ. քոր եթէ միայն երկու օր մատուցանէին եօթնեկի մէջ, երկու տարւոյ մէջ հազիւ աւարաէր ։ — Արձնգր. ի ս. Գրիգոր Ապուղղմանաց յԱնի, ի Ն20 = 1040. « Չամեն ուրաբ իմ քեռն Սեւադա եւ զարաթն իմ եղբարն » (Ն. Ներս. 135) ։ — Այս զարաթ բաց ի պարտաւորել պատարագաց՝ եօթնեկի մէջ օտեւ պատարագելը ստորական ըրաւ նա եւ ամենի օրոց բազմանալն ի ձեռն Գր. վկայասիրի, որ ճախացոյց զճաշոցն « ըստ ամենայն տունից ի զկայ սաղմոսիք եւ ընթերցութիւնք աստուածախառնիք » ** ։

ԺԲ զարուն նոյնպէս Ս. Ներս. լամբրոնացին ի մեկն. պարգ.*** զրէ. « Փրիստոսի՝ ամենայն առաջ վան մեր պատարագելոյն յամենայն տեղիս » (179 եւ այլն) ։ Եւ ի թղթին աս լեւոն թագ.**** զրէ. « Ուսնելով զՔրիստոս վան իմ օր ըստ օրէ առաջի Աստուծոյ հօր պատարագ » (217) ։

ԺԳ զարուն զարձեալ նոյնպէս Ս. Մարտիւնիս ի ս. Նախավկայն Նորավանդ յամին 20 = 1261 արձանագրէ. « Միաբանքս հաստատեցին զաւագ խորանն որ հանապազ պատարագ պարոնացն առնեն. զշաբաթ եւ զկիրակի լիպ. հինգշաբաթ Ասի. զերկուշաբաթ ու զերեքշաբաթ Ելիկ. չորեքշաբաթ իվ. ուրաբն փախք. » (Սիտական, 190) ։

Համառոտ ըսեմ, մինչեւ ժեզ դար դեռ հաւնապագօրեայ պատարագումն յայտնի է ինձ. Գրիգոր տաթեւացի իւր քաղաքագրոց***** մէջ

* Շիրակ, ինչպէս յետոյ Սիսական եւ Այրարատ, եւ տեղագր. ։ Ղեւ. վ. Ալեշանի ։

** Տեւ. յէլ 103** ցուցուած յեշտակարանի մէջ ։

*** Տպ. ի Վենետիկ ։

**** Տպ. ընդ Գր. Տղայի ի Վենետիկ ։

***** Կ. պոլսոյ 1740-1է տպագրէր զօրծածմմ, չաւնելով զըշագրէր ։

զրէ՝ «Այսպէս՝ կարգեցին ի կանոնս հարըն սուրբք, զի յաւուրս քառասներկաց պահոցս պատարագ ոչ մատուցանեն, բաց ի շաբաթէ եւ կիրակէէ» (հա. Ա, 2Ը). ասիմն արտաքոյ պահոց՝ այդ երկու օրերէն՝ ցուրս այլ պատարագէին, որ է ամէն օր ըստ առաջին տոմարութեան ։

Աստի յատալ երթամ՝ առանց հանդիպելու այլ աեղեկութեան՝ ցօշ գար ։ Հոս Զաքարիա կամ Զաքէոս պատմիչ Թակորայ Դ կաթողիկոսին համար (մեռեալ յամին 1680) աւանդէ, թէ նորա մահուան օրն «ամենայն երկուշաբթի՝ առնեն պատարագ քահանայն Ղաւթայու» (Բ, 102) ։ Եւ նորա յաջորդին Եղիափարոս համար այլ, թէ ի ս. Գայիանէ «Հաստատեաց եւ միարանս, զի ժամ եւ պատարագ մատչիցի հանապազ» (Բ, 6Բ). հանապազն ինչպէս ժամերգութեան, նոյնպէս եւ պատարագին համար հանապազօրի նշանակութիւն չունի ։ Զայս հաստատէ հետեւեալ դէպքը, զոր նոյն պատմիչ (յամին 1687) ի ծայր Էդեսիակին Յովհաննէս վանից աւանդէ իւր հօրեղործ՝ Գրիգորիոսի վանականին համար, թէ նոյն իսկ «Եւսուր մեծի ռարքարին հրամայեն նմա առնել պատարագ. եւ նա ոչ զիտելով զխորհուրդ աւուրն՝ առնէ պատարագ» հրամանաւ իւր եպիսկոպոսին. որոյ համար պատժուի Աւարել կաթողիկոսէն ։ Դեռ այդ ժամանակ Եդեսիայի անխարութիւն էր աւուրց մէջ՝ պատարագելու մասին ։

Բաց ի ցարդ յիշուած աշխատական վկայութեանց, յայտնի է մեզ՝ թէ ճշդոցը կամ տօնացոյցն եւ պատարագի մատենանք եօթնեկիկն եւ տարւոյն ամէն աւուրց համար ունին յատուկ ընթերցուածներ, ժամամտեր, մեսեդիք, ալէլուք եւ սրբատաճութիւնք, որք միւս վկայութեանց հետ միարանին հաստատելու՝ թէ յիշեալ վարուց մէջ բոլոր ազգը սովոր էր ամէն օր պատարագել ։

Ժ. Տարւոյն մէջ զարտուղութիւն կազմէին քառասներորդական եւ առաջաւորաց պահը — բաց ի շաբաթէ եւ կիրակէէ *, — ինչպէս

տեսանք առաջնոց համար Տաթեւացւոյն խօսքը, եւ նոյնն այլուր «հինգ օր առաջաւորն ընդ աղուհացիցն համարեալ» զնէ (Ա, 1Ի), որպէս եւ Գր. արշարունի է դարուն (ԼԱ) ։ Այս պատճառաւ եկեղեցական մատենանքն այլ այդ օրեր պատարագի ընթերցուածներ չունին. եւ Ապուղամբեանց վերոյիշեալ արձանագիրն այլ յամին 1040՝ յաւելու. «Եւ առաջաւորացն ռարքարին եւ աղցացն ռարքարանոյն փոխան՝ յարձակ աւուրքն արասցեն Ը աւր» ։

ՓԱ. Առնեն աղբերք պակասեն ինչ ցուցընելու՝ թէ ժէ գարնէն յայտ կոյա երբ եւ ինչպէս սկսու փոփոխիլ պատարագի հանապազորութիւնը ։ Այսօր զանազան վիճակաց մէջ գեռ յարատեւ պատարագել յեօթնեկի՝ բաց ի շաբաթէ եւ կիրակէէ՝ նա եւ չորեքշաբաթին կամ հինգշաբաթին ։ Աղբերք միւս աւուրց պատարագներն եկեղեցական նոր կարգադրութեամբ մի դադարեցան, թէ ծաւուրութեամբ, չգիտեմք առ այժմ՝ Բայց կաթողիկեայ հայք, ինչպէս յայտնի է, դեռ ամէն օր պատարագեն ։

ՀԱՅՈՒՆԻ

Շարայարեցի

Ղաւթաթ եւ Ղէկուրակէ օրն ընդ տրամութեամբ եւ ընդ ապաշխարութեամբ արկանեն որպէս եւ զայլ եւս հինգ աւուրքն զանցեալ. ոչ տան թոյլ զգրկականն ի նոսա կատարել զպատարագ » (13) ։ Սուրբ հայրապետը առտակապէս կռուեցաւ այդպիսի պահողաց դէմ, պահանջելով պատուել այդ աւուրց մարտիրոսաց եւ յարաքնան յիշատակները (16), մինչեւ անգամ ազատութիւն այլ տալով յէ ժողովին Գունայ «պահելոյ եւ յոստանելոյ» այդ օրերն ըստ «աւանդութեան եկեղեցւոյ» (28), զոր գտնեմք եւ եւ զարուսց մէջ այլ, (ս. Սահակ. — Գր. արշարունի) ։

* Ը դարուն ոմանք զեղծանելով՝ այդ օրերն այլ չպատարագէին. «Են ոմանք, զրէ իմաստասերն, որք ի սուրբ քառասներորդս պահոցն